

A REFORMÁCIÓ ÉS AZ ÓSZÖVETSÉG

Luther Márton és az Ószövetség

Luther több mint 32 éven át tartott biblikus előadásokat, ezen belül mindössze 3–4 éven keresztül újszövetségeket. Ebből is látszik, hogy az Ószövetséget a legkevésbé sem tekintette elhanyagolható részletkérdésnek. Előadásainak zöme a Zsoltárokkal foglalkozik, ahogy ez az évszámokból is jól kitűnik: 1515-ben, 1518–1521-ben és 1532–1535-ben a Zsoltárokról adott elő. A Zsoltárok mellett a Genézis könyvével is behatóan foglalkozott, erről tanúskodnak az 1535–1545 közti előadások, valamint az 1519–1521-es, 1524-es és 1527-es Genézis-prédikációk. Említést érdemelnek továbbá az 1523–1524-es Deuteronomium-előadások. Az újszövetségi textusok csak a prédikációkban kerülnek igazán előtérbe.

1. Az eredeti nyelv újrafelfedezése és a bibliafordítás

Luther számára döntő jelentőségű volt az az elhatározás, hogy Jeromos nyomán a héber Bibliát részesíti előnyben a Septuagintával, ill. a Vulgátával szemben,¹ mivel eredeti nyelven akarta megérteni a Bibliát.² Az Ószövetség jobb megértésének érdekében Reuchlin *De rudimentis hebraicis* című nyelvtanát, valamint a hét bűnbánati zsoltár szintén tőle származó elemzését tanulmányozta.³ Csak ezután kezdett hozzá a görög nyelv elsajátításához. Eleinte még nem rendelkezett a héber nyelv kellő ismeretével, így a zsoltárok latin szövegéből indult ki – elsősorban Jeromos héber összövegre visszamenő *Psalterium Hebraicum*-ából. Görög fordításokat is használt, például

---

1 Luther kánonválasztásával (hogy ti. szolgálja-e Krisztust) kapcsolatban lásd HELMER: *Hermeneutic*, 51.

2 A téma szempontjából a legfontosabb iránymutatással Raeder munkái szolgálnak.

3 Raeder megállapítja: „Luther – legalábbis az első zsoltárelőadások idején – az Ószövetség nyelvére szent nyelvként tekintett, amelyben lényeges hitigazságok és mély, lelki titkok rejtőztek.”, lásd RAEDER: *Das Hebräische*, 2. [Itt és a folytatásban a német forrásokat, ha csak azt külön nem jelöltük, a tanulmány fordítójának, Szűcs Kingának saját fordításában közöljük – a szerkesztők.]

a Septuagintát.⁴ Fontos szem előtt tartanunk azonban, hogy az összöveget használó fordítások a héber szöveget gyakran értelmező módon és nem szó szerint adják vissza. Azt sem tudjuk bizonyosan, hogy vajon Luther rendelkezésére állt-e a teljes héber szöveg. Az első, 1515-ös zsoltárelőadások (*Dictata super Psalterium*) idején is nagy valószínűséggel már volt teljes héber Bibliája, a második, 1518–1521-ben tartott sorozat (*Operationes in Psalmos*) idején viszont már biztosan, mégpedig egy Bresciából származó 1494-es nyomat formájában. Ettől függetlenül már a *Dictata super Psalterium* keletkezésének idején is használta alkalmanként a héber alapszöveget.⁵

A Római levélről szóló 1516-os előadás zsoltáridézetei a héber Biblia ismeretéről tanúskodnak. Ebből arra következtethetünk, hogy Luther már 1516 előtt használta a héber összöveget, ugyanakkor nem világos, milyen mértékben ismerte azt. A *Dictata super Psalterium*-ban mindenestre többször is elővette, noha legfeljebb a tövek felismeréséig jutott. Mindenekelőtt a szavak jelentése érdekelte, ezeket a Reuchlin-féle nyelvtan (*Rudimenta*) szótár-részének segítségével fejtette meg. Luther régi nyelvek iránti érdeklődése nem volt a korban egyedülálló, a humanista hagyományba illeszkedett. Hermle megfogalmazásában: „A humanisták a klasszikus szerzők tanulmányozásával nem csupán a latin mint tudományos nyelv felemelésére helyezték a hangsúlyt, de nagyra értékelték a három »szent nyelvet«, azaz a héber, a görög és a latin hármasságának szoros összetartozását. Luther is osztotta ezt a nézetet. Ahogy az 1524-es Németország összes városainak polgármestereihez és tanácsosaihoz c. iratában hangsúlyozza: »Mert az Isten nem ok nélkül íratta meg a maga írását csupán két nyelven: az Ótestamentumot héberül, az Újtestamentumot pedig görögül. Azért, amit Isten meg nem vetett, hanem a maga igéje céljaira minden más előtt kiválasztott, azt mi is minden más előtt tartjuk tiszteletben.« (WA 15, 37.18–22.) »Ezért is nevezzük a héber nyelvet szentnek...« (i. m., 37.27–38.1.), illetve a nyelvtanulás és ezzel együtt az iskolák felállítása azért elengedhetetlen, hogy legyen, aki »a Szentírást magyarázza és magában véve tárgyalja, és hogy síkra szálljon az Írás hamis terjesztői ellen...« (i. m., 40.18–19).»⁶

Hermle ebben a szövegösszefüggésben mutat rá Luther *Asztali beszélgetéseire* is. Luther ezek során többször is kinyilvánította a héber nyelv iránti csodálatát. A harmincas évek elejétől fogva az asztalnál tett kijelentéseiben

---

4 Vö. a felhasznált különböző fordítások listájával: RAEDER: *Das Hebräische*, 3–4.

5 RAEDER: *Das Hebräische*, 175.

6 HERMLE: Luther (AT), <https://www.bibelwissenschaft.de/stichwort/25188/>, letöltés dátuma: 2017.06.04. A Luther-idézeteket fordításáért Masznyik Endrét illesse köszönet.

kimondottan gyakran találkozhatunk ilyen állásfoglalásokkal. „A héber nyelv mindenképp a legjobb, szókincsében a leggazdagabb, tiszta, nem szorul idegen támogatásra, saját színe van. [...] Ha fiatalabb lennék, mindenképp meg akarnám tanulni, mert ismerete nélkül nem érthető meg rendesen a Szentírás. Az Újszövetség, noha görögül írták, teli van hebraizmussal és héber beszéd-móddal. Ezért hát igaz a mondás: a héberek ittak az ősforrásból, a görögök már csak a forrásból elágazó patakocskákból, a latinok pedig a pocsolyából.” (WA TR 1, 524.21–22; 525.15–20, vö. WA TR 6, Nr. 6805.)⁷

Raeder rámutat, hogy Luther a zsoltárokat tanulmányozva kitüntetett figyelmet szentelt a nyelvi szerkezeteknek. A zsoltárokból előforduló tagadó formulák mellett mindenekelőtt a *parallelismus membrorum* keretében gyakori antitetikus megfogalmazásokat emelte ki (így pl. Zsolt 37,22). Raeder ebből arra a kérdésre-következtetésre jut, hogy vajon a hébernek „nem volt-e különlegesen erős érzéke az ellentétek iránt [...] Ha az antitézisnek a zsidók élet-felfogásában ilyen nagy jelentősége volt, akkor Luther ellentéteken alapuló gondolkodásmódjában az Ószövetség szellemisége tükröződik. [...] Luthernél nincs az ellentétek között semleges középmező [...] Isten előtt csak áldás van vagy átok.”⁸ Raeder azonban nem elégszik meg ennyivel: „Az Isten büntető vagy kegyelemző cselekedeteit ellentétes kifejezésekkel megjelenítő bibliai szakaszokból Luther azt az exegetikai elvet vezeti le, hogy a testre vonatkozó törvényi kijelentéseknek üdvösségi értelme van a lélekre vonatkozóan.”⁹

Nem véletlen tehát, hogy Luther a masszoréta kánon mellett döntött. A rabbinikus értelmezés használatát azonban elvetette. „Luther azon a véleményen volt, hogy a zsidók nem őrizték meg tisztán bibliaértelmezésüket.”¹⁰

2. A hermeneutikáról

2.1. Krisztológia, illetve Szentháromság-felfogás

Preus felhívja a figyelmet arra a látszólagos ellentmondásra, hogy noha az Ószövetséggel való foglalkozás Luther számára alapvető volt, az értelmezés központjában mégis Krisztus áll.¹¹ Az ellentmondást feloldja, hogy Luther nézete szerint az Ószövetség csak az Újszövetségen keresztül érthető meg.

7 HERMLE: Luther (AT), <https://www.bibelwissenschaft.de/stichwort/25188/>, letöltés dátuma: 2017.06.04.

8 Lásd RAEDER: Das Hebräische, 302, utolsó mondatához lásd különösen is a Zsolt 36(37),22 verset.

9 RAEDER: Das Hebräische, 302.

10 MICHEL: Bibel, 109.

11 PREUS: Luther on Christ, 488.

Luther hermeneutikájában az Ószövetség értelmezésének kulcsa a Római levélben található, a Róm 1,16-tól kezdődően. Luthernél nagyon fontos a krisztocentrikus értelmezés, ezt összegzi mintegy a sokat idézett „*was Christum treibet*” (ami Krisztusra utal) fordulat. Luther szerint már az Ószövetségben vannak „Krisztus-hívők”. Azért gondolhatja ezt, mivel szerinte Isten és Krisztus egységének hangsúlyozásával az Ószövetség inherens módon már tartalmazza a Krisztus-eseményt. Ilyen módon Krisztus vezette ki a népet Egyiptomból, ő adta Mózesnek a tízparancsolatot (WA 54,67,1–14) stb.¹² Luther Izrael kiválasztottságát időben behatároltnak látja. Az egyházzal kötött szövetség ezzel szemben hosszú távra szól, hiszen már az ószövetségi Izraelben is jelen volt. Jeruzsálem pusztulása és a zsidók szétszóratása annak a jele, hogy a zsidó többé nem Isten kiválasztott népe, helyére az egyház lépett – a „helyettesítő teológia” értelmében.

Szintén fontos, hogy Luther számára „Krisztus a héber Bibliában kétféle módon jelenik meg: egyrészt – rejtve – Isten kegyelmes szavaiban és cselekedeteiben, másrészt az Újszövetségben kinyilatkoztatott Messiásra vonatkozó minden közvetlen és közvetett utalásban.”¹³ Ez a nézet a Szentháromságban nyeri el magyarázatát, amely szerinte szintén jelen van már az Ószövetségben is.¹⁴ Egy zsol-tárversben a *deus* szó hármias ismétlése például vonatkoztatható az Atyára, Fiúra és Szentlélekre, egyes mondatok kettőzése pedig Krisztus kettős természetére utalhat. Csakis Krisztuson keresztül lehetséges a valódi megértés Luther szerint:

*Ha egy olyan szöveggel van dolgom, amelyiknek [túl] kemény héja van, mint a diónak, és nem tudom feltörni, akkor a sziklához [Krisztushoz] vágom, és így megkapom a legédesebb magot.*¹⁵

„A Krisztológiát illetően az Ószövetség Krisztushoz való időbeli viszonyulásában különbözik az Újszövetségtől. Az Újszövetség az elékezett Krisztus perspektívájából íródott, míg az Ószövetség Krisztus bölcsője, az eljövendő Krisztust közvetíti.”¹⁶

---

12 Vö. SEILER: *Altes Testament*, 56.

13 SEILER: *Martin Luthers Übersetzung des Alten Testament*, 42.

14 Vö. HELMER: *Hermeneutic*, 65. „A close study of the Hebrew text, its terms, grammar and syntax discloses Luther’s exegetical focus that is intimately coupled with a trinitarian semantics. Grounded in the royal Psalms of the Old Testament, Luther’s trinitarian understanding centers in their speech structure as the bearer of the intertrinitarian mystery.”

15 RAEDER: *Benutzung; uő: Grammatica*, 11. alapján. A szentháromsági kijelentések Ószövetségre való vonatkoztatása ekkor még töretlen volt, csak a bibliakritika 17. századi kezdeteikor vált problematikussá. Ehhez lásd HELMER: *Hermeneutic, passim*.

16 HELMER: *Hermeneutic*, 52.

2.2. A mintázat: törvény és evangélium, illetve ígélet és beteljesedés

Luther számára alapvető jelentőségű az Ó- és Újszövetség egysége. Isten ígéjével a törvényben és az evangéliumban találkozhatunk, erős egyszerűsítéssel – ha nem is mindenütt ilyen egyértelműen – az Ószövetség a törvény, az Újszövetség az evangélium hangján szól hozzánk, párhuzamosan Mózesrel és Krisztussal.

A Testamentumok egységének kapcsán óhatatlanul felvetődik a kérdés, hogy vajon mennyiben érvényes az ószövetségi törvény a keresztényekre. A *keresztények és Mózes* című 1525-ös irat szerint Mózes törvénye csak a zsidókra vonatkozik, ez a „*zsidó Sachsenspiegel*” (WA 16, 378.11). A keresztények számára csak akkor kötelező érvényű, ha az ószövetségi törvények egybeesnek az Újszövetség gondolataival. A keresztények természetesen akkor is követhetik őket, ha azok ésszerűnek tűnnek. A tízparancsolat különleges helyet tölt be Luthernél: „A dekalógus az ő szemében is kötelező marad, bár nem az Írás tekintélye miatt, Isten ígéjeként, hanem mert a természetes ésszel megegyezik.”¹⁷

A polgári élet védelmét szavatoló, a világi hatalmakhoz hozzárendelt *usus civilis/politicus legis* és a kultuszhoz tartozó istentiszteleti törvény mellett különleges értelmezést nyer a hit és a szeretet által meghatározott törvény (WA /DB/ 8, 18.3–4.). Utalnunk kell ebben a kontextusban a világi és lelki kormányzás (Isten országa) Luther számára is igen fontos megkülönböztetésére. Az elsőben Isten a törvényen és a büntetésen (a felsőbbbségen) keresztül nyilvánul meg, a másodikban az Igén keresztül. „A felsőbbbséggel szemben engedelmesek csak Krisztus országánál tapasztalnak bizonyos határokat.”¹⁸ A törvény feladata, hogy ráébressze az embert bűnösségére, és elvezesse őt Krisztushoz.¹⁹

A törvény–evangélium mintázaton kívül beszélünk kell az ígélet és beteljesedés kettősségéről is, amely szerint az Ószövetségben ígért megváltás az Újszövetségben teljeseedik be. „*És mi más az Újszövetség, mint az Ószövetségben foglalt, Krisztus által beteljesített ígék nyilvános prédikálása és hirdetése?*” (WA /DB/ 8, 10.18–20) Luthernél az Ószövetség tehát szolgálattelvő előfutára a mindent felülmúló, Isten végleges üzenetét közvetítő Újszövetségnek.

Luther érdeklődése a szavak jelentése, a *sensus literalis* iránt különös jelentőséggel bír, mivel feltett szándéka, hogy valóban megértse, miről van szó,

17 PIETSCH: Moses, 33.

18 uo.

19 További szempontokat kínál PREUS: Luther on Christ, 493–497.

feltételezve, hogy a héber szöveg mélyebb tartalmi megértést tesz lehetővé. Ugyanakkor úgy tűnik, „Luther érzi, hogy a héber nyelv egy szenvedélyes, az egész embert magával ragadó életérzést juttat kifejezésre.”²⁰ Mindez többek közt a zsoltárok által használt képekben nyilvánul meg számára, ahol az emberekről és az emberi érzelmekről van szó, például „beszél a nyelvem”, „hallgat a fülem”. Ezekben a képekben a holisztikus és a dinamikus emberértelmezés egyaránt megnyilvánul, ahogy Raeder fogalmaz: „az ember teljesség feloldódik az adott cselekvésben.”²¹

Míg a *sensus literalis* a zsidó exegézisben történeti jelenség, Luthernél Krisztusra mutató prófétai jelentőséget nyer. Mindez szoros összefüggésben áll az ószövetségi szövegek krisztológiai megközelítésével, amely már a *Dictata super probantia* (1513–1515) sajátja is.

2.3. Zsoltárok

Luther Ószövetséggel kapcsolatos hozzáállását jól tükrözi az, ahogy a zsoltárokkal foglalkozik. A zsoltárok értelmezésére vonatkozó korai hermeneutikai elveiről a zsoltárok nyomtatott változatához írott előszavában olvashatunk,²² amely két részből áll. Az elsőben egy kilenc bibliai idézetből álló összeállítást találunk, ezekben a megértés kulcsa Krisztus.²³ Az irat második része tulajdonképpen egy kommentár, amelynek vezérmondata a következő: „Minden prófécia és minden próféta az Úr Krisztusban értelmezendő, azokon kívül, amelyek világosan valami másról szólnak.”²⁴ Luther a krisztológiai megközelítést két formában használja: egyrészt a prófétai értelmezéshez nyúl vissza, amely szerint a zsoltárok Krisztusról beszélnek, illetve rá utalnak,²⁵ másrészt magát Krisztust hallja megszólalni a zsoltárokból. Idővel aztán a súlypont arra az értelmezésre helyeződik, amely lehetővé teszi, hogy a zsoltárolvasó a zsoltárszerző szándékával azonosuljon.²⁶

Ez a fejlődés megfigyelhető a második nagy zsoltárelőadásban, az 1519–1521-es *Operationes in Psalmos*-ban. Ez a zsoltárokat az ima bevezetéseként és Isten dicsőítéseként mutatja be. Itt már nem annyira maga Krisztus a téma, ahogy korábban az első zsoltárelőadásban, sokkal inkább a Krisztusba vetett

---

20 RAEDER: Grammatica, 308.

21 RAEDER: Das Hebräische, 310.

22 *Vorrede Jhesu Christi, des Sohnes Gottes und unseres Herrn, auf den Psalter David* címmel, lásd WA 55, I, 1; 6,1–3.

23 WA 55, I, 1; 6,4–21, vö. RAEDER: Grammatica, 9.

24 WA 55, I, 1; 6,25–8,1, vö. RAEDER: Grammatica, 10.

25 Vö. RAEDER: Das Hebräische, 207.

26 Erről részletesebben lásd LEPPIN: Exegese, 696–698.

hit és annak minden következménye. Krisztusról szóló jövendölésként csak a Zsolt 2; 3; 8; 18; 22-t értelmezi, ezek azonban szerinte vonatkozhatnak akár minden keresztényre is.

Amit itt Krisztusról írnak, az minden keresztény számára példa. Aki komolyan szeretne keresztény lenni, különösen, ha Krisztus igéjét tanítja, annak el kell szenvednie, hogy Heródesei, Pilátusai, hercegei, királyai, valamint a pogányok és a különböző népek ellene acsarkodnak, semmibe veszik, ellene fordulnak és ellene szövetkeznek. Ha pedig az emberek mégsem tennék meg mindezt, megteszik majd a démonok vagy a legkésőbb a halálban az egyéni lelkiismeret.²⁷

Ez a megváltozott zsoltárfelfogás²⁸ részben az ószövetségi igék középkori, hangsúlyozottan allegorikus értelmezésére vezethető vissza, Luthernél azonban a literális értelem spirituális olvasata a keresztény gyülekezet saját jelenére vonatkozik. Ez az olvasásmód mutatkozik meg a *Négy vigasztaló zsoltár Mária magyar királynéhoz* című, 1526-os iratban is: A Zsoltárokban megjelenő ellenség általi szorongattatás Luther saját tapasztalatát tükrözi. Ezt látja az istentelenekben, a pápista szentségtörőkben, a zsidók hordáiban, és bízik abban, hogy saját jelenbeli ellenfelei hasonlóképpen végzik, mint a zsoltáros ellenségei.²⁹ A bibliai szövegeknek e még allegorikus felhangokban gazdag olvasatai a jelennel vont párhuzamokban egyre közelebb kerülnek a transzparens értelmezéshez, az Ószövetség transzparens történetírásához (ahogy a száműzetés írói, a papi szerzők, Ezékiel, illetve a deutero-ézsaiási fejezetek egyként az egyiptomi kivonuláshoz hasonló visszatérésre várnak), hasonlóan a prófétai szövegek új teremtésről szóló elbeszéléseihez.

3. Összegzés

Luther számára a héber összöveg különösen értékes. Ehhez nyúl vissza a szövegek mélyebb rétegeinek megértéséhez, másrészt a fordítások értelmezési súlypontjainak megtalálásához.

Az eredeti nyelvhez és ezzel a héber Bibliához való visszatérés a keresztények és zsidók közös szövegéhez vezet, még akkor is, ha az egyes könyvek

---

27 WA 5,53, 15–21, vö. RAEDER: Grammatica, 33.

28 Luther krisztológiai megközelítésének egyenlenségeivel kapcsolatban lásd PIETSCH: Moses, 36: „Luther nem alakított ki saját írásmagyarázati rendszert, hanem az Ószövetség krisztológiai értelmezésének alapján mindig az adott szituáció függvényében fogalmazott.”

29 *Vier trostliche Psalmen, an die Königin zu Hungern* (WA 19, 542–615), a kérdéshez lásd HAUSMANN: Egyeseknek vigasz, 5–13.

sorrendje s ezzel teológiai súlyozása eltérő. Luther korával ellentétben manapság sokkal inkább a gyarapodás lehetőségeként szokás tekinteni a zsidó exegézishez való visszafordulásra.

A héber Biblia kánonjának elfogadásával az addig irányadó Vulgatóéval, illetve Septuagintáéval szemben Luther leszámolt az egyházi hagyomány abszolút hatalmával, illetve szakított az évszázadokon át használatos szélesebb kánonnal és annak teológiai megközelítésével.

Az Ó- és Újszövetség egységének elismerése mellett (ami Luther mint biblikus teológus számára megkérdőjelezhetetlen volt, és a mai napig érvényes) Luther krisztológiai értelmezésének továbbélését kritikusan kell kezelnünk, mivel túl könnyen az Ószövetség leértékeléséhez vezethet. Ez azonban már a két testamentum egysége miatt sem helyeselhető.

Az olyan kijelentések, mint „*ha az Ószövetség (csakis) emberi értelemmel, az Újszövetség nélkül értelmezhető, akkor azt állítom, hogy az Újtestamentum hiába adatott nekünk*”³⁰ nem vetnek számot azzal, hogy az Újszövetség előtti korban, azaz Jézus korában is a héber Biblia volt Isten szavának legérvényesebb forrása. Ezt nem intézhetjük el egy kézlegyintéssel. Ha az Ószövetséget Isten ígéretere formált igényként értelmezzük, nem gondolhatunk pusztán emberi szóra. A héber Biblia mint önálló irat tagadása az antijudaizmus veszélyét rejt magában, ahogy a lutheri hagyományban ezzel oly gyakran szembesülhetünk.³¹ Ugyanez érvényes arra a krisztológiai merevségre, amely nem veszi figyelembe a fentebb vázolt, a zoltárértelmezésekben látható formálódást Luther krisztológiai megközelítésében.

Luther zoltárelőadásai azért vonatkoztathatók kora gyülekezeteire, mert a történelemben nem események véletlenszerű egymásutánját látta, hanem egy minden időközön átívelő alapvető mintázat ismétlődését.³²

Luther az Írásra alapozta önálló gondolkodásmódját a hagyománnyal szemben, ez tette lehetővé számára a világi hatalommal való kritikus együttélést, egyszersmind az egyházzal való kritikus szembeszállást.

A literális olvasatot alapul vevő értelmezés fejlődéséből jól látszik, hogy nem csak egy hermeneutikai megközelítés lehet érvényes. Nem feltételezhetünk

---

30 WA 55, I, 1; 6, 26, vö. RAEDER: Grammatica, 11.

31 Ehhez lásd többek közt: BIENERT: Martin Luther und die Juden; KAUFMANN: Luthers „Judenschriften”; SIEGERT (Hg.): Kirche und Synagoge; CSEPREGI: Zsidómisszió; WEYMANN: Luthers Schriften über die Juden.

32 Ez tette lehetővé az inkulturációt is, ahogy többek közt az *Asztali beszélgetésekben* láthatjuk (X27771a WA ed. 2.648), állítja Walden, aki szerint Luther Ószövetség-fordítása a németnél is németebb szeretne volna tenni Mózeset.

egy általános, valódi írásértelmezést, amely minden helyen és minden időben érvényes, az igazság mindig több nézőpontú. Feladatunk ezért mindenkor megújul, az Írás tanulmányozása során saját megközelítésünket újra és újra meg kell kérdőjeleznünk, nyitottnak kell lennünk a változásra és az elmélyülésre, hogy az Írás gazdagságát, de talán még inkább Isten gazdagságát felfedezhessük.

(Fordítás: Szűcs Kinga)

Felhasznált irodalom:

- BIENERT, W.: *Martin Luther und die Juden*, Frankfurt am Main, Evangelisches Verlagswerk, 1982.
- CSEPREGI Z.: *Zsidómisszió, vérvád, hebraisztika*, Budapest, Luther Kiadó, 2004.
- HAUSMANN, J.: Egyeseknek vigasz – másoknak szitok? Luther magyarázata a 109. Zsoltárhoz, in: Luther, M.: *Négy vigasztaló zsoltár Mária királynéhez 1526*. (Magyar Luther Könyvek 5), Budapest, Magyarországi Luther Szövetség, 1996, 5–13.
- HELMER, CH.: Luther's Trinitarian Hermeneutic and the Old Testament, *Modern Theology* 18 (2002), 49–73.
- HERMLE, S.: Luther, Martin (AT), in: Bauks, M. – Koenen, K. (Hg.): *Das Wissenschaftliche Bibellexikon im Internet. Alttestamentlicher Teil*, elérhető: <https://www.bibelwissenschaft.de/stichwort/25188/>, letöltés dátuma: 2017.06.04.
- KAUFMANN, TH.: *Luthers „Judenschriften”*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2011.
- KLEIN, R. W.: Reading the Old Testament with Martin Luther – and Without Him, *Currents in Theology and Mission* 36 (2009), 95–103.
- LEPPIN, V.: Exegese und reformatorische Theologie. Beobachtungen zur Deutung des Alten Testaments bei Luther, in: Berlejung, A. – Heckl, R. (Hg.): *Ex oriente Lux. Studien zur Theologie des Alten Testaments. Festschrift für Rüdiger Lux zum 65. Geburtstag* (Arbeiten zur Bibel und ihrer Geschichte 39), Leipzig, EVA, 2012, 687–710.
- MCNUTT, J. E.: Luther and the Jews Revisited. Reflections on a Thought Let Slip, *Currents in Theology and Mission* 38 (2011), 40–47.
- MICHEL, S.: Bibel, in: Leppin, V. – Schneider-Ludorff, G. (Hg.): *Das Luther-Lexikon*, Regensburg, Bückle & Böhm, 2015, 108–112.

- PIETSCH, M.: „Moses ist der Juden Sachsenspiegel“. Luthers Hermeneutik des Alten Testaments, in: Buntfuß, M. – Barniske, F. (Hg.): *Luther verstehen*, Leipzig, EVA, 2016, 19–39.
- PREUS, J. S.: Luther on Christ and the Old Testament, *Concordia Theological Monthly* 43 (1972), 488–497.
- RAEDER, S.: *Die Benutzung des masoretischen Textes bei Luther in der Zeit zwischen der ersten und der zweiten Psalmenvorlesung (1515–1518)* (BHTh 38), Tübingen, Mohr Siebeck, 1967.
- RAEDER, S.: *Grammatica Theologica. Studien zu Luthers Operationes in Psalmos* (BHTh 51), Tübingen, Mohr Siebeck, 1977.
- RAEDER, S.: *Das Hebräische bei Luther bis zum Ende der ersten Psalmenvorlesung* (BHTh 31), Tübingen, Mohr Siebeck, 1961.
- SEILER, S.: Altes Testament, in: Leppin, V. – Schneider-Ludorff, G. (Hg.): *Das Luther-Lexikon*, Regensburg, Bückle & Böhm, 2015, 55–56.
- SEILER, S.: Martin Luthers Übersetzung des Alten Testaments. Überlegungen aus philologischer und theologischer Perspektive, in: Buntfuß, M. – Barniske, F. (Hg.): *Luther verstehen*, Leipzig, EVA, 2016, 41–69.
- SIEGERT, F. (Hg.): *Kirche und Synagoge. Ein lutherisches Votum*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2012.
- WALDEN, W.: Luther. The One Who Shaped the Canon, *Restoration quarterly* 49 (2007), 1–10.
- WEYMANN, V.: Luthers Schriften über die Juden. Theologische und politische Herausforderungen, *Texte aus der VELKD* 168 (2013), elérhető: http://velkd.de/downloads/Texte_168_Luthers__Schriften_ueber_die_Juden_download.pdf, letöltés dátuma: 2017.06.04.